

ชีวิตและผลงานของพระนาคเสน

เกริ่นนำ

พระนาคเสนเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาผู้มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วไป เนื่องมาจากการสนทนาถามตอบปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้ามีลินทะ (นักประวัติศาสตร์ชาติตะวันตกรู้จักพระองค์ในชื่อ “เมนันเดอร์” หรือ “เมนันทรอส”) กษัตริย์ชาติอินโด-กรีก ผู้ได้ยกกองทัพมาตีแคว้นแคว้นต่างๆ ทางตอนเหนือของอินเดีย มีคันทาระและปัญจาบ เป็นต้น แล้วยึดครองและสถาปนาเมืองสาเกตะเป็นเมืองหลวง ราวประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ กว่าปี คำสนทนาถามตอบที่ทรงคุณค่าของพระนาคเสนกับพระเจ้ามีลินทะนี้เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ชาวพุทธ โดยเฉพาะนักเทศน์ นักปาฐกถามากมายนิยมนำเอาคำพูด แนวคิด และลีลาการถาม-ตอบปัญหาแบบวิภาษวิธี (Dialectics) ของพระนาคเสนที่ปรากฏในคัมภีร์มีลินทปัญหาไปใช้ในการถาม-ตอบประเด็นปัญหาทางพระพุทธศาสนา

พระนาคเสนเป็นนักปราชญ์พุทธที่เกิดและมีชีวิตอยู่มาก่อนพระพุทธทศตศตวรรษ พระพุทธโฆสะจารย์และพระธัมมปาละหลายร้อยปี พระภิกษุที่เป็นนักปราชญ์พุทธชั้นอรธกถาจารย์ ฎีกาจารย์ และอนุฎีกาจารย์ที่ศึกษาในลังกา โดยเฉพาะในสำนักวัดมหาวิหาร อาทิเช่น พระพุทธโฆสะจารย์ มักนำเอาแนวคิดหรือข้อคิดเห็นมากมาย จากคำสนทนาถามตอบปัญหากันระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามีลินทะ ที่รวบรวมและแต่งเพิ่มโดยพระติปิฎกจุฬาลักษณ์เถระในมีลินทปัญหา มาเป็นหลักฐานอ้างอิงยืนยันการตีความพุทธธรรมในงานเขียนของตน

ชีวประวัติและผลงานของท่านเป็นเรื่องน่าศึกษา ตลอดจนการดำเนินชีวิตของท่านก็น่าถือเอาเป็นแบบอย่าง ซึ่งผู้เขียนจะได้ค้นคว้าข้อมูลที่มีรายละเอียดมานำเสนอต่อท่านผู้อ่านต่อไป

ชีวประวัติ

๑. ชาตภูมิ

ข้อความในพาฬรคถาแห่งคัมภีร์มีลินทปัญหา* กล่าวไว้ว่า พระนาคเสนเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งมหาเสนเทพบุตรจุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ตามคำเชิญของท้าวสักกะ (พระอินทร์) และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งมีพระอัสสสุตเถระเป็นประธาน ท่านเป็นชาวอินเดียตอนเหนือ เกิดใน

* ฎี ยฺย แสงฉาย (ผู้แปล). มีลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรธกถาฎีกา. ชำระโดย พระธรรมมหาภิราษฏ์. ๒๕๓๐. หน้า ๑๒๐-๑๕ และดู P.V. Babat (ed.), 2500 Yers of Buddhism. 1997 ; p. 183 ; G.P. Malalasekera, Dictionary of Pāli Proper Names, Vol. II N-H, 1995; p. 46. under the term “Nāgeena Thera” เปรียบเทียบด้วย.

พระนาคเสน

วรรณะพราหมณ์ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ กัจจลละ (Kajangala) อยู่แถบภูเขาหิมาลัย ตีตพรมแดนด้านตะวันออกของมัธยมประเทศ (Middle Country) บิดาของท่านเป็นพราหมณ์ชื่อว่า โสณุตตระ มารดาของท่านชื่ออะไรไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าเป็นคนในวรรณะพราหมณ์เช่นเดียวกัน ส่วนตัวพระนาคเสนเองมีชื่อเดิมว่า นาคเสนกุมาร แต่บางครั้งบิดามารดาและคนอื่น ๆ ก็เรียกชื่อท่านว่า “นาคเสน” บ้าง “สุรเสน” บ้าง “วีรเสน” บ้าง “สีหเสน” บ้าง

คัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวไว้ว่า ตอนที่นาคเสนกุมารมาปฏิสนธิในครรภ์มารดานั้นปรากฏมีอัศจรรย์ ๓ อย่างเกิดขึ้น คือ

- ๑) ศาสดราวุธทองแสงโหลงขึ้น
- ๒) ข้าวกล้าในนาที่ยังไม่ออกรวงก็ออกรวงสุกพร้อมเกี่ยว
- ๓) เกิดมีฝนตกลงมาท่าใหญ่

ส่วนที่ว่าด้วยพาหิรกดาของคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวถึงบุคคลมีของพระเจ้ามิลินทะว่า พระองค์ทรงพระราชสมภพเมื่อพุทธศักราช ๕๐๐ ปี และจากข้อความบริบทที่อ่านพบในพาหิรกดาของคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ด้วย ทำให้เชื่อว่าพระนาคเสนเกิดหลังพระเจ้ามิลินทะแน่นอน และเป็นไปได้ว่าคงจะเกิดทีหลังหลายสิบปี ผู้เขียนให้น้ำหนักว่าท่านน่าจะเกิดอยู่ประมาณปี พ.ศ. ๕๓๐ จะต่ำหรือสูงกว่านี้บ้างก็คงไม่มากนัก

๒. การศึกษาและการบวช

คัมภีร์มิลินทปัญหาส่วนที่ว่าด้วยพาหิรกดา^๑ กล่าวไว้ว่า เมื่อนาคเสนกุมารมีอายุได้ ๗ ปี บิดามารดาก็จัดการให้เขาได้รับการศึกษาตามธรรมเนียมพราหมณ์ และปรากฏว่านาคเสนกุมารนี้เป็นเด็กฉลาด เรียนอะไรก็รู้และเข้าใจได้ไว จนรู้จบคัมภีร์พระเวททั้ง ๓ คือ กุคเวท ยชुरเวท และสามเวท ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์อรรถพระเวทด้วย อันเป็นวิชาประจำตระกูลพราหมณ์แม่นยำชำนาญ (well versed) ตลอดจนเรียนรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์นิคังคศาสตร์ คัมภีร์แกฎฐศาสตร์ คัมภีร์อิติहाสศาสตร์ อักษรศาสตร์ มหารัสสิกษณพยากรณ์ศาสตร์ และยังมีความรู้ดีในศาสตร์ทางโลกด้วย เช่น วิชาประวัติศาสตร์และศิลปศาสตร์อีกหลายสาขา^๒

ต่อมาหนุ่มน้อยนาคเสนกุมารเกิดความเลื่อมใสในพระโรหนเถระ ซึ่งพยายามมาบิณฑบาตที่บ้านของโสณุตตรพราหมณ์อยู่ถึง ๗ ปี ๗ เดือน เพื่อจะชักนำให้นาคเสนกุมารเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา นาคเสนกุมารได้ขออนุญาตบิดามารดาบวชเป็นสามเณร ถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านพระโรหนเถระ (พระอุปัชฌาย์) ที่ถ้ำรักชิตคูหา แถบเทือกเขาหิมาลัย เพื่อศึกษาวิชาพุทธศาสตร์

^๑ มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหานิกายธรรมสารวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๒๕.

^๒ บัญ แสงนายน (ผู้แปล), มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา, ช้างเผือก, หน้า ๑๖-๑๗.

^๓ มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหานิกายธรรมสารวิทยาลัย, ช้างเผือก, หน้า ๑๑.

กับท่าน หลังเรียนจบวิทยาประจำตระกูลพรหมณ์ของบิดาท่านและศิลปศาสตร์ทางโลกแล้ว

พระโหราเถระได้พำนักสอนสามเณรภาคเณรให้เรียนรู้พระอภิธรรมปิฎก จนมีความรู้ทรงจำพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ได้หมดในระยะเวลาเพียง ๗ เดือน

เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี สามเณรภาคเณรก็ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุ โดยมีพระโหราเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ หลังจากที่ท่านบวชเป็นพระภิกษุแล้ว ก็มีเรื่องเล่าว่า เช้าวันหนึ่งพระภาคเณรนึกดูหมิ่นสงสัยพระอุปัชฌาย์ในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาว่า พระโหราเถระพระอุปัชฌาย์ของท่านไม่มีความรู้อื่น เช่น พระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก นอกจากพระอภิธรรมอย่างเดียว จึงพำนักสอนท่านแต่พระอภิธรรมปิฎก แต่ภายหลังสำนักเถระคิดว่าตนไม่ควรนึกดูหมิ่นสงสัยพระอุปัชฌาย์ของตนอย่างนี้จึงขอให้พระเถระยกโทษให้ พระเถระไม่ยอมรับการขอขมาทันที แต่มีข้อแม้ว่าจะยกโทษให้ถ้าพระภาคเณรสามารถจะตอบปัญหาชนะพระเจ้ามิลินทะได้ และทำพระองค์ให้เสื่อมใสได้ พระภาคเณรรับคำพระอุปัชฌาย์

ดังนั้น พระภาคเณรจึงถูกส่งตัวไปเป็นศิษย์ศึกษาพระพุทธรพจน์เพิ่มเติมกับพระอัสสสุตเถระ (อาจารย์รูปที่สองของท่าน) ที่วัดวัตตนิยเสนาสนวิหาร พระอัสสสุตเถระพำนักสอนและทดสอบท่าน โดยให้ท่านสอนพระอภิธรรมแก่คนอื่น ๆ

ต่อมาพระภาคเณรก็ได้ถูกพระอัสสสุตเถระส่งตัวไปศึกษาต่ออีกที่เมืองปาฏลีบุตรกับพระธัมมรักขิตเถระ (อาจารย์รูปที่สามของท่าน) ที่วัดโคโคการาม ศึกษาพร้อมกับพระติสสทัตตเถระ ชาวลังกา พระธัมมรักขิตเถระสอนพระภาคเณรให้มีความรู้บริบูรณ์ในพระไตรปิฎก

พระภาคเณรศึกษาอยู่กับพระธัมมรักขิตเถระที่วัดโคโคการามเป็นเวลา ๓ เดือน ก็เรียนจบและทรงจำพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกได้หมด รู้ความหมายทั้งโดยอรรถ (ใจความ) และโดยพยัญชนะ (ตามตัวอักษร) และอยู่ทบทวนซ้ำซ้อนที่นั่นอีกเป็นเวลา ๓ เดือน รวมความว่าพระภาคเณรเรียนพระไตรปิฎกอยู่ที่วัดโคโคการาม เมืองปาฏลีบุตรอยู่กับพระธัมมรักขิตเถระเป็นเวลา ๖ เดือนเต็ม

เมื่อเรียนจบภาคปริยัติแล้วก็ได้รับแรงกระตุ้นจากพระอาจารย์ธัมมรักขิตให้เข้าสู่ภาคปฏิบัติ ด้วย พระภาคเณรเชื่อฟังและได้พยายามเจริญสมณธรรมทั้งกลางวันกลางคืนในภาคปฏิบัติ ไม่ช้าไม่นานนักท่านก็ได้บรรลุอรหัตเป็นพระอรหันต์ ได้ปฏิสัมภิทา ๔ คือ แดกขานในการอธิบายความหมายในหัวข้อธรรม ในการใช้ภาษา และในการมีไหวพริบปฏิภาณดี

เมื่ออ่านคัมภีร์มิลินทปัญหา จะพบว่า พระภาคเณรมีลีลาการย้อนถามและการตอบปัญหาแบบวิภาษวิธี (dialectic) เช่นที่นักปรัชญากรีกโบราณ เช่น โซคราติส (Socrates) และพวกโสเฟิสต์ (Sophists) เคยใช้ในการถามตอบปัญหาทางปรัชญาของพวกเขา ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระภาคเณรคงเรียนรู้วิภาษวิธีมา และอาจเรียกได้ว่าท่านเป็นนักวิภาษวิธี (Dialectician) ท่านหนึ่งด้วย

๓. การได้พบและสนทนาตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินทะ

เมื่อพระภาคเณรเรียนจบและบรรลุธรรมขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็เดินทางไปพักอยู่ที่วัดสังเขยยะในเมืองสาคละ อันเป็นเมืองหลวงแห่งอาณาจักรการปกครองของพระเจ้ามิลินทะ

และก็ได้พบกับพระองค์ที่วัดสังเขยยะนี่เองเป็นครั้งแรก

ในคัมภีร์มีลิตินทปัญหากล่าวไว้ชัดว่า พระเจ้ามีลิตินทหรือพระเจ้าเมเน็นเตอร์ (Menander) เป็นพระกษัตริย์แห่งพวกโยนก (โยนกานัน ราชานู มิลินโท) กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ทรงพระราชสมภพ ในราวพุทธศักราช ๕๐๐ ปี แต่ครองราชย์ในปีใดไม่ปรากฏ เฉพาะในมีลิตินทปัญหาเองกล่าว ว่า “ปรีนิพพานโต ปญจวสุสเส อติกุกนุเต” ซึ่งแปลความว่า พระเจ้ามีลิตินทมีพระชนม์อยู่หลัง พระพุทธเจ้าปรีนิพพานล่วงแล้ว ๕๐๐ ปี” พระองค์เป็นกษัตริย์ที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์ โดยมีพระนามว่า เมเน็นเตอร์ (Menander) ทรงประสูติที่กาลาซี (Kalasi) ใกล้เมืองอลสันทะ (Alasanda) กล่าวคือ เมืองอเล็กซานเดรีย (Alexandria) ในปัจจุบัน* ต่อมาได้เป็นกษัตริย์ปกครองอาณาเขต บัคเตรีย (Bactria) ของกรีก ภายหลังได้ขยายพระราชอำนาจทางทหารเข้ามาปกครองอินเดียแถบ แคว้นคันธาระ และยังมีพระราชอำนาจปกครองเข้าไปในแคว้นปัญจาบด้วย

พระเจ้ามีลิตินททรงเป็นกษัตริย์นักปราชญ์พระองค์หนึ่ง พระองค์เป็นนักไดวาที่ที่ชาญฉลาด และสามารถมาก เดิมทีนั้นพระองค์ยังไม่ได้ทรงนับถือพระพุทธศาสนา มีบางครั้งที่ทรงมีพระราโชบาย ต่างๆ ชัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยซ้ำ พระองค์ได้รับการศึกษามาเป็นอย่างดี ทรงมีความรู้ดีใน แขนงวิชาทางโลกต่างๆ ถึง ๑๘ สาขา คือ

- (๑) ลัทธิศาสตร์ ศาสตร์ว่าด้วยการรู้ภาษาสันสกฤต อาทิเช่น เสียงนกร้อง ว่าดีร้ายประการใด (สูติ)
- (๒) พฤษศาสตร์ (สมมติ)
- (๓) คณิตศาสตร์ (สังขยา)
- (๔) ศาสตร์ว่าด้วยคัมภีร์ช่าง (โยคะ)
- (๕) นิติศาสตร์ (นิติ)
- (๖) พาณิชยศาสตร์ (วิเสสิกา)
- (๗) พลศาสตร์ (คณิกา) ศาสตร์ว่าด้วย
- (๘) ดุริยางคศาสตร์ (คันธัพพา)
- (๙) แพทยศาสตร์ (ติกิจฉา)
- (๑๐) ฤษศาสตร์ (ธนูปะทา)
- (๑๑) ประวัติศาสตร์ (อิติहाสา)
- (๑๒) ดาราศาสตร์ (โชติสา)
- (๑๓) มายาศาสตร์ (มายา)
- (๑๔) ดรรกศาสตร์ (เหตุ)
- (๑๕) ภูมิศาสตร์ (วันตุตถา)
- (๑๖) ยุทธศาสตร์ (ยุทธสา)
- (๑๗) ลัทธิศาสตร์ หรือไสยศาสตร์ (ปาสันฐา)
- (๑๘) จันทศาสตร์ (จันทสา)

* Bimala Churn Law, A History of Pāli Literature, 2000, p. 300.

นอกจากนี้ พระเจ้ามิลินทะยังทรงเรียนรู้วิชาพุทธศาสตร์ด้วย

รวมความว่า พระเจ้ามิลินทะทรงเรียนรู้แขนงวิชาต่างๆ ถึง ๑๙ ศาสตร์ ตลอดจนพระองค์ยังทรงเรียนรู้และชำนาญการในคัมภีร์ไตรเพท แต่ถกถามในหลักศาสนาและปรัชญาต่างๆ และชำนาญในวิธีการการคิดหาเหตุผลการได้วาทีด้วย

ด้วยทรงประสงค์จะทราบชัดสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ที่มีประเด็นและเนื้อหาสลับซับซ้อนเป็นอันมาก ทรงมีความสงสัยไม่ทรงเข้าใจพระทัย ทั้งไม่มีใครจะคลายความสงสัยให้พระองค์ได้ พระเจ้ามิลินทะจึงเสด็จเที่ยวเข้าไปหาเหล่านักปราชญ์ สมณะ และพราหมณาจารย์ทั้งหลายที่ลือกันว่าทรงความรู้ดีในสมัยนั้น ทรงสอบถามปัญหาที่ทรงสงสัย ประกาศทำไต่वाทีกับพวกท่านเหล่านั้น แต่ก็ไม่มีใครสามารถเอาชนะการถกเถียงและแก้ความสงสัยของพระองค์ได้ มีแต่พระองค์เท่านั้นทรงเอาชนะสมณะและพราหมณาจารย์เหล่านั้น รวมทั้งพระภิกษุในพระพุทธศาสนาด้วย จนกระทั่งพระองค์คิดต่อพระทัย ถึงกับแปลงพระอุทานออกมาว่า “อนิจจา! ชมพูทวีปนี้ว่างเปล่า ชมพูทวีปมีแต่เพียงชาวลืออันไร้สาระ ไม่มีสมณพราหมณ์สักคนเดียวที่จะสามารถกล่าวโต้ตอบกับเรา และแก้ความสงสัยของเราได้”^๕

เพราะพระนิสสัยที่ขอบเที่ยวทำไต่वाทีหรือสอบถามอันนี้ของพระเจ้ามิลินทะ จึงสร้างความหวาดหวั่นให้พวกนักบวชและเหล่าคณาจารย์ต่างๆ ในยุคนั้นอย่างมาก กล่าวกันว่า พวกภิกษุกลัวพระองค์จะถามปัญหา พวกท่านอพยพหนีออกไปจากเมืองสาครละจนหมดสิ้น จนเมืองสาครละนั้นว่างจากพระภิกษุสงฆ์อยู่ยาวนานถึง ๑๒ ปี^๖

กระทั่งคณะสงฆ์ต้องหาเด็กหนุ่มวรณะพราหมณ์ผู้เจนจบในคัมภีร์ไตรเพทและวิชาการต่างๆ คนหนึ่งชื่อว่า “นาคเสน” นำมาบวชเป็นสามเณรและเป็นพระภิกษุตามลำดับ ฝึกฝนให้แตกฉานในพระไตรปิฎกและคำสอนของศาสนาอื่นๆ ด้วย แล้วส่งเข้าไปในเมืองสาครละเพื่อไต่वाทีต่อกรกับพระเจ้ามิลินทะฟื้นฟูพระพุทธศาสนา

ชื่อเสียงด้านความเก่งเรียน ทรงความรู้ และมีความสามารถของพระนาคเสน ตลอดจนความมีสติปัญญาและไหวพริบปฏิภาณดีของท่าน ทราบไปถึงพระเจ้ามิลินทะว่ามีพระภิกษุคงแก่เรียนท่านหนึ่งเดินทางเข้ามาในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ก็เสด็จไปพบที่วัดสังเขยยะในเมืองสาครละที่พระนาคเสนพักอยู่ในขณะนั้น

เมื่อนักปราชญ์ทั้ง ๒ พบปะกัน ถึงแม้พระเจ้ามิลินทะจะรู้สึกสะอึ้งหวั่นเกรงพระทัยจนขนลุกทั่วพระวรกายบ้าง แต่ปราชญ์ทั้งสองก็พูดคุยกันอย่างนักปราชญ์ และตกลงจะมีการอภิปรายถามตอบปัญหากันขึ้นแบบบัณฑิต (ปนุชิตวาท) คือพูดกันด้วยเหตุด้วยผล ไม่ใช่อภิปรายกันแบบกษัตริย์ (ราชวาท) คือพูดเอาแต่ใจหรืออารมณ์ตนเอง ข้อความที่อภิปรายถาม-ตอบปัญหากันระหว่างพระเจ้ามิลินทะ (ถาม) กับพระนาคเสน (ตอบ) นี้ พระนาคเสนจับบันทึกคำสนทนาเอาไว้ และต่อมาพระ**สติปิฎกจุฬากัณ**ได้รวบรวมและแต่งเพิ่มเติมขึ้นเป็นคัมภีร์ภาษาบาลีเรียกว่า “มิลินทปัญหา” ซึ่งอาจแปลว่า “ปัญหาที่พระเจ้ามิลินทะถามพระนาคเสน”

^๕ Milindapañha, 5.21, as quoted in P.V. Bapat (ed.) op.cit. p. 174.

^๖ มิลินทปัญหา ฉบับแปลในทานุฎการวิทยาลัย. อ้างแล้ว. หน้า ๘๗.

ผลของการอภิปรายถาม-ตอบปัญหาในครั้งนี้ ปรากฏว่าพระนาคเสนเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะ พระเจ้ามิลินทาทรงพ่ายแพ้ย่อมจำนนต่อคำตอบที่มีเหตุมีผล และความมีสติปัญญาและปฏิภาณไหวพริบที่เหนือกว่าพระองค์ของพระนาคเสน ตลอดจนการใช้คำพูดที่น่าเลื่อมใสและดึงดูดใจของท่าน จนทำให้พระเจ้ามิลินทะเกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ด้วยทรงแจ่มแจ้งในพุทธธรรมที่พระนาคเสนอธิบาย ตัดความสงสัยในพระทัยของพระองค์ได้จนหมดสิ้น และเพราะทรงเลื่อมใสต่อพุทธธรรมนั่นเอง พระเจ้ามิลินทะจึงทรงรับพระพุทธศาสนาไว้ในราชูปถัมภ์ ทรงสนับสนุนส่งเสริมการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาทั่วพระราชอาณาจักรของพระองค์ และได้ทรงสร้างพระอารามขึ้นวัดหนึ่งชื่อ “วัดมิลินทวิหาร” ถวายพระนาคเสน¹⁴ ในส่วนว่าด้วยอภินิหารของคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ก็กล่าวได้ว่าสุดท้ายพระองค์ทรงสละราชสมบัติให้พระราชโอรสแล้วออกผนวช และได้บรรลุปะเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในพระพุทธศาสนา

ผลงาน

ในหัวข้อที่ว่าด้วยผลงานของพระนาคเสนนี้ ผู้เขียนใคร่แบ่งประเด็นพูดออกเป็น ๒ ประเด็นคือ

๑. ความเบื้องต้นเกี่ยวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา
๒. เนื้อหาหลักในคัมภีร์มิลินทปัญหา

๑. ความเบื้องต้นเกี่ยวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา

มิลินทปัญหา (Milinda's Questions) เป็นคัมภีร์รุ่นก่อนอรธกถาที่เก่าแก่และสำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา คัมภีร์มิลินทปัญหานี้เป็นบทบันทึกการสนทนาถาม-ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินทากับพระนาคเสน เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงโด่งดังรู้จักกันไปทั่วโลก อาจารย์ฝ่ายเถรวาทเชื่อว่าพระนาคเสนเองเป็นผู้ฉบับที่กคำสนทนากันในครั้งนั้น ซึ่งเกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๕๕๐ ปีในอินเดียตอนเหนือ อาจเป็นในแคว้นแคชเมียร์ก็ได้

การแต่งรวมบทการสนทนากันขึ้นเป็นคัมภีร์น่าจะอยู่ในระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. ๕๕๙ ถึง พ.ศ. ๕๘๑ ท่านภริต ซิงห์ อุปธยายะ (Bharat Singh Upadhyaya) นักปราชญ์ชาวอินเดีย กล่าวไว้ในหนังสือ “พระพุทธศาสนา ๒๕๐๐ ปี” (2500 Years of Buddhism) อย่างมั่นใจในข้อมูลของตนว่า คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ได้เขียนขึ้นในสมัยพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือไม่กี่แต่งขึ้นในสมัยหลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว แต่จะต้องแต่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์อย่างแน่นอน เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักอ้างบทสนทนาในคัมภีร์มิลินทปัญหาของพระนาคเสนอยู่บ่อยๆ

คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ เมื่อประมาณระยะเวลาดูแล้วน่าจะเขียนขึ้นระหว่างก่อนคริสต์ศักราช ๑๕๐ ถึง คริสต์ศักราช ๔๐๐¹⁵ แต่พระธรรมกวีได้กล่าวสันนิษฐานประเด็นระยะเวลาของการแต่ง

¹⁴ <http://www.theosophy.org/tlodocs/teachers/Nagasena.htm>.

¹⁵ P.V. Bapat (ed.), 2500 Years of Buddhism. 1997. p. 182.

คัมภีร์และประเด็นผู้แต่งเพิ่มนิทานกಥาและนิคมคาถาของ คัมภีร์มิลินทปัญหาขึ้น ซึ่งมีใ้พระติปิฎกจุฬายกยเถระตามที คนส่วนใหญ่เชื่อกันว่า “ตัวมิลินทปัญหาเกิดขึ้นราว พุทธศักราช ๕๕๐ ปี และพระพุทโธโสภาจารย์ได้แต่ง นิทานกಥาและนิคมคาถาประกอบเข้าให้สมบูรณ์ ได้ ลักษณะแห่งปกรณ์ในระหว่างพุทธศักราช ๙๕๖ ถึง ๑,๐๐๐ ปี”^{๑๑}

ประเด็นที่ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาได้เขียนขึ้นใน สมัยพระเจ้ามิลินทะ หรือไม่กี่แต่งขึ้นในสมัยหลังจากที พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ท่านภรต จิงห์ อุปปีชยาเยและ พระเทพกวีกล่าวไว้คล้ายกัน แต่พระเทพกวีแย้งท่าน ภรต จิงห์ อุปปีชยาเยตรงประเด็นที่ว่า แต่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทโธโสภาจารย์

พระนาคเสน

สันนิษฐานว่าเดิมทีเดียวคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นจะแต่งเป็นภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤต อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับคัมภีร์ที่แต่งทางอินเดียตอนเหนืออื่นๆ และผู้ที่แต่งก็น่าจะเป็น ผู้นับถือพระพุทธศาสนาแบบสรวาสตีวาทิน อาจสันนิษฐานได้จากการอธิบายคำศัพท์ธรรมะ บางศัพท์ต่างไปจากที่สนะของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท ยกตัวอย่างเช่น การอธิบายคำว่ อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปราศจากเหตุปัจจัย) ว่าหมายถึง อากาศและ นิพพาน ซึ่งเป็นมติเฉพาะของฝ่ายนิกายสรวาสตีวาท อันต่างจากนิกายอื่นๆ ฝ่ายเถรวาท ซึ่งถือว่า อสังขตธรรม ได้แก่ นิพพานเท่านั้นไม่มีอย่างอื่น

ต้นฉบับเดิมของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เป็นภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตได้หายสาบสูญไป มิได้ตกทอดมาถึงปัจจุบัน มีแต่ฉบับที่เป็นภาษาบาลีและภาษาจีนเท่านั้นที่มีต้นฉบับอยู่ในปัจจุบันนี้ และก็เป็นไปได้ว่า ฉบับที่เป็นภาษาบาลีที่มีอยู่อาจถูกเพิ่มเติมแนวคิดของฝ่ายเถรวาทเข้าไปมาก

เชื่อกันว่าผู้ที่แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหากับภาสีขึ้น คือ ผู้ที่รวบรวมบทบันทึกคำสนทนา ถาม-ตอบของพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินทะจากต้นฉบับเดิม และแต่งเพิ่มเติมบางส่วนขึ้นเป็นคัมภีร์ ภาษาบาลีเรียกว่า “มิลินทปัญหา” ดังที่เห็นและรู้จักกันดีในปัจจุบันนี้ เป็นพระภิกษุชาวลังกาชื่อว่า “พระติปิฎกจุฬายกยเถระ” มีชีวิตอยู่ก่อนสมัยพระพุทโธโสภาจารย์ สมเด็จพระยาติราชราชานุภาพ เองได้ประทานคำอธิบายการประมาณปีแต่งและผู้แต่งคัมภีร์ไว้ใน “มิลินทปัญหาคัมภีร์ภาษาไทย” ฉบับแปลของกรมศิลปากร ความว่า คัมภีร์มิลินทปัญหานี้แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ปีเศษ และพระคันถรจนายจารย์ผู้แต่งคัมภีร์นี้ก็มีชื่อปรากฏอยู่ในคำนำมัสการข้างต้นว่าชื่อพระติปิฎกจุฬายกยเถระ”

ส่วนที่ว่าด้วยพาทริกถา (เรื่องเล่านอกเรื่องมิลินทปัญหา) ของคัมภีร์มิลินทปัญหาคัมภีร์ ภาษาบาลีปัจจุบัน ซึ่งมีเนื้อหาเล่าเรื่องประวัติความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามิลินทะกับพระนาคเสน

^{๑๑} ช้างใน “คำนำ” ของมิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, ช้างแล้ว.

^{๑๒} กรมศิลปากร, มิลินทปัญหา, ๒๕๐๐, หน้า “คำนำ”.

ในอดีตชาติ ประวัติในชาติปัจจุบัน มาจนถึงการได้พบกันของนักปราชญ์ทั้ง ๒ ที่เมืองสาละก่อน เริ่มการสนทนาถาม-ตอบปัญหากันนั้น สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นส่วนที่พระไตรปิฎกจุฬายกัยแต่งเพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง^{๑๑} ท่านภรต ชิงห์ อุปธายายะ (Bharat Singh Upadhyaya) ได้กล่าวประเด็นความเป็นไปได้ของการมีการแต่งเพิ่มเติมบางส่วนเข้าไปไว้ด้วยว่า มิลินทปัญหาน่าจะไม่ใช่หนังสือที่มีคนแต่งคนเดียว เนื่องจากว่าแต่ละส่วนมีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางทีอาจจะมีการเพิ่มเติมบางตอนเข้าไปภายหลังก็เป็นได้^{๑๒}

จุดประสงค์หลักของการแต่งคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ขึ้น นัยว่าก็เพื่อชี้แจงข้อธรรมะและวินัยในพระพุทธศาสนาที่เป็นปัญหาให้แจ่มแจ้งพ้นข้อสงสัย โดยท่านผู้แต่งไม่ว่าจะเป็นพระนาคเสนหรือว่าพระไตรปิฎกจุฬายกัยเถระก็ตาม แต่งยกเอาเรื่องการสนทนาถาม-ตอบปัญหากันระหว่างพระเจ้ามิลินทะ กษัตริย์สัญชาติกรีกที่ปกครองอินเดียเหนือกับพระนาคเสน อันเป็นเรื่องที่มีมูลความจริงอยู่ มาตั้งเค้าโครงเรื่องเป็นตัวละคร แล้วแต่งอธิบายธรรมะประกอบ นับเป็นความฉลาดของผู้แต่งคัมภีร์อย่างมาก เพราะนอกจากจะเป็นการยกย่องในความรู้และความสามารถทางพระพุทธศาสนาของพระนาคเสน ในฐานะเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาในยุคก่อนอรธกถาแล้ว ยังเป็นการให้ความรู้ที่แท้เกี่ยวกับพระธรรมวินัย แก่ความสงสัยต่างๆ ของผู้คนในสมัยนั้นด้วย นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ที่รอบรู้ทุกอย่าง และเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกเป็นอย่างดีด้วย เพราะสามารถอ้างข้อความในคัมภีร์นั้นๆ มาสนับสนุนการแก้ปัญหานั้นๆ ได้ทุกคัมภีร์ ทั้งสำนวนและลีลาการเขียนก็ดี และที่วิเศษมาก ก็คือ ท่านฉลาดในการวินิจฉัยและกระบวนการตอบแก้ข้อสงสัยในพระธรรมวินัยของพระเจ้ามิลินทะให้เข้าใจได้ด้วยข้อเปรียบเทียบอุปมาอุปไมยต่างๆ ได้ดีเยี่ยม

ในบรรดาคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นภายหลังคัมภีร์พระไตรปิฎก อันเป็นหลักฐานบันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาชั้นที่หนึ่ง คือเป็นคัมภีร์ชั้นที่ ๒ (อรธกถา ปรกณพิเศษ หรือสังคหะ) ชั้นที่ ๓ (ฎีกา) ชั้นที่ ๔ (อนุฎีกา) ด้วยกัน คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งได้ดีเยี่ยมมาก เป็นคัมภีร์ที่มีมาตรฐานน่าเชื่อถือรองมาจากคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกทีเดียว คัมภีร์ที่ถือว่าแต่งได้ดีเยี่ยมใกล้เคียงกับคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ซึ่งแม้จะแต่งหลังคัมภีร์นี้อยู่ช้านาน กระนั้นก็เห็นมีแต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์คัมภีร์เดียวเท่านั้นที่เทียบชั้นได้ เพราะเป็นดังที่กล่าวนี้ ท่านศาสตราจารย์ ที. ดับเบิลยู. ริส เดวิดส์ (T.W. Rhys Davids) นักปราชญ์ชาวอังกฤษผู้หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาและตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ขึ้นในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ถึงกับกล่าวยกย่องชมคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งดี นับว่าเป็นยอดแห่งคัมภีร์ได้คัมภีร์หนึ่ง และชี้แต่เฉพาะนักปราชญ์ผู้คงแก่เรียนชาวอังกฤษเท่านั้นที่ยกย่อง แม้แต่นักปราชญ์อินเดียเองก็ยังคงกล่าวถึงความเด่นในหลายๆ แห่งของคัมภีร์นี้ไว้ว่า “มิลินทปัญหามีฐานะเด่นในวรรณคดีอินเดีย ไม่ว่าจะมองในแง่ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ หรือว่าความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นข้อเท็จจริงที่ไม่อาจแย้ง

^{๑๑} สุภพพรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและอังกฤษ*, ๒๕๓๖๑, หน้า ๒๐๓-๕.

^{๑๒} อ้างใน P.V. Bapat (ed.), *op.cit.*, p. 182.

ได้เลยว่า ในบรรดาวรรณคดีหลังพระไตรปิฎกแล้ว ไม่มีคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องพระพุทธศาสนาคัมภีร์ใด จะมีคุณค่าเท่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเลย”^{๑๑}

คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาบาลีในปัจจุบันมีอยู่ ๓ ประเทศ คือ สังกา พม่า และไทย แต่กระนั้น ฉบับที่มีอยู่ในประเทศไทยนับว่ามีความสมบูรณ์กว่าฉบับอื่นใด ทางสมาคมบาลีปกรณ์ ในประเทศอังกฤษได้ปริวรรตจากภาษาบาลีอักษรลังกาไปเป็นอักษรโรมัน (อังกฤษ) และได้แปลเป็นภาษาอังกฤษแล้วด้วย มีหลักฐานยืนยันว่า จีนได้ต้นฉบับคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เป็นภาษาสันสกฤตไป และแปลเป็นภาษาจีนแล้วเมื่อระหว่างปี พ.ศ. ๔๖๐-๔๖๓ มีชื่อว่า นาคเสนภิกษุสูตร แต่ต้นฉบับเดิมหาไม่พบ และคาดว่าได้สูญหายไปแล้ว ในประเทศไทยมีการแปลคัมภีร์มิลินทปัญหาจากภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทย ให้ชาวไทยได้อ่านกันมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา มา ปัจจุบันนี้มีฉบับแปลอยู่หลายฉบับ หลายสำนวนด้วยกัน

๒. เนื้อหาหลักในคัมภีร์มิลินทปัญหา

เนื้อหาหลักของคัมภีร์มิลินทปัญหาตามที่กล่าวไว้ในส่วนที่ว่าด้วยพาหิรกา^{๑๒} แบ่งออกเป็น ๗ ส่วน (ภาค) คือ

๑. บุพพโยค	ว่าด้วยเรื่องชีวประวัติในอดีตชาติและปัจจุบันชาติของพระเจ้ามิลินทะและพระนาคเสน
๒. มิลินทปัญหา	ว่าด้วยปัญหาที่มีแง่ปัญหาแง่เดียว ซึ่งแบ่งลักษณะปัญหาออกเป็น ๒ คือ ลักษณะปัญหาและวิมติจเขตปัญหา
๓. เมณฑกปัญหา	ว่าด้วยปัญหาที่มีแง่ปัญหา ๒ แ่ง คู่คล้ายจะขัดแย้งกัน ซึ่งแบ่งลักษณะปัญหา เป็น ๒ คือ มหาพรรคและโยคิกถาปัญหา
๔. อนุমানปัญหา	ว่าด้วยเรื่องที่จะรู้ได้โดยการอนุมาน
๕. ลักษณะปัญหา	ว่าด้วยลักษณะของธรรมะต่างๆ
๖. อุปมาภกปัญหา	ว่าด้วยเรื่องที่จะรู้ได้โดยการเปรียบเทียบ

ในเนื้อหาหลักของคัมภีร์มิลินทปัญหา ๖ ส่วนเหล่านี้ บางส่วนผู้แต่งคัมภีร์ยกขึ้นเป็นบทตั้ง (มาติกา) ไว้ บางส่วนไม่ยกขึ้นเป็นบทตั้งไว้ แต่จัดรวมอยู่ในบทตั้ง (มาติกา) อื่นๆ และในส่วนหลังนี้ ที่เห็น ก็คือ ลักษณะปัญหารวมอยู่ในส่วน “มิลินทปัญหา” อนุমানปัญหารวมอยู่ในส่วน “เมณฑกปัญหา” ส่วนมิลินทปัญหายังแบ่งย่อยออกเป็น ๗ พรรค แต่ละพรรคมีปัญหามากน้อยไม่เท่ากัน ส่วนในเมณฑกปัญหาก็ก็นำย่อยออกไปอีก ๙ พรรค แต่ละพรรคมีปัญหามากน้อยไม่เท่ากันเช่นกัน

ดังนั้น เพื่อจัดระเบียบเนื้อหาหลักของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์จัดแล้วเป็น ๖ ส่วน เป็นหมวดหมู่เสียใหม่ให้สะดวกแก่การศึกษาและค้นคว้า ผู้เขียนได้จัดแบ่งใหม่เป็น ๖ ส่วนเช่นกัน แต่มีหัวข้อที่เป็นบทตั้ง (มาติกา) ดังนี้

^{๑๑} Ibid. p. 184.

^{๑๒} มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย. ช่างแล้ว. หน้า ๓.

๑) **อาร์พกคาถา** (คาถาเริ่มเรื่อง) ส่วนนี้ผู้แต่งได้แต่งเป็นคาถาประพันธ์บอกเริ่มต้นว่า พระเจ้ามิลินทะแห่งราชธานีสาครนครเสด็จไปพบพระนาคเสน ได้ตรัสถามปัญหาอันมีแง่ปัญหาสัมพันธ์กับพระนาคเสนเป็นอันมาก พระนาคเสนก็ตอบทุกคำถามตามพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม โดยข้อเปรียบเทียบและนัยยะอย่างไพเราะ ตอนท้ายของอาร์พกคาถาจบลงโดยผู้แต่งเชิญชวนให้ผู้อ่านตั้งใจอ่านการสนทนาถาม-ตอบปัญหาทันทีจะได้วินิจฉัยโดยละเอียดต่อไป เพื่อจะได้หายสงสัย

๒) **ปูพพโยคกถา** (เรื่องเล่าประกอบเป็นเบื้องต้นก่อน) หรืออาจเรียกว่า พาหิรกถา (เรื่องเล่านอกปัญหาของพระเจ้ามิลินทะ) ส่วนนี้เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์และความ เป็นไปของราชธานีสาครนครของพระเจ้ามิลินทะ แล้วเข้าเรื่องเล่าชีวประวัติในอดีตชาติของพระเจ้ามิลินทะและพระนาคเสนว่า เป็นใครและมีความสัมพันธ์กันอย่างไรก่อนจะมาเป็นมนุษย์ในชาตินี้ และชีวประวัติในชาตินี้เกี่ยวกับชาติภูมิ การศึกษา นิสัยชอบรุกรานสอบถามปัญหาและทำได้วาทีกับ พระภิกษุ พราหมณาจารย์ และคหบดีที่เป็นนักปราชญ์ของพระเจ้ามิลินทะ การเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาและการศึกษาหลักธรรมวินัยในพระไตรปิฎกของพระนาคเสน การบรรลุมรรคของ ท่าน และการได้พบกันครั้งแรกของนักปราชญ์ทั้งสอง อันจะนำไปสู่การสนทนาถามตอบปัญหากันใน ส่วนที่ ๓

๓) **มิลินทปัญหา** ปัญหาที่พระเจ้ามิลินทะถามพระนาคเสน ส่วนนี้เป็นปัญหาที่ว่าด้วย พระเจ้ามิลินทะถามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหาเพียงแง่เดียวเกี่ยวกับพระนาคเสนและ พระนาคเสนก็ตอบปัญหาทุกข้อแบบวิภาษวาท คือ แยกแยะประเด็นปัญหาตอบ ใช้หลักภิกษุวิธี คือถามหรือตอบแบบย้อนถามโต้แย้งผู้ถามด้วยเหตุด้วยผล จนผู้ถามอัปมจนเหตุผลที่จะแย้งได้

ในส่วนมิลินทปัญหานี้ แบ่งออกเป็น ๙ พรรค ๘๘ ปัญหา ซึ่งจะนำเฉพาะชื่อปัญหา เท่านั้นมาแสดง ดังนี้

พรรคที่ ๑ มี ๑๕ ปัญหา คือ

๑) นามปัญหา	ปัญหาวาดด้วยเรื่องชื่อของพระนาคเสน
๒) รัลลปัญหา	ปัญหาวาดด้วยอายุพรรษาของพระนาคเสน
๓) เถรติขปฏิภาณปัญหา	ปัญหาวาดด้วยการถามลงปฏิภาณการตอบของพระนาคเสน
๔) อนันตกายปัญหา	ปัญหาวาดด้วยนันทกายอำมาตย์ถามพระนาคเสน
๕) ปัพพัชชาปัญหา	ปัญหาวาดด้วยประโยชน์ของการบวช
๖) ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปัญหาวาดด้วยตายแล้วกลับมาปฏิสนธิอีกหรือไม่
๗) มนสิการปัญหา	ปัญหาวาดด้วยมนสิการ (นึกคิด ไคร่ครวญ)
๘) มนสิการลักษณะปัญหา	ปัญหาวาดด้วยลักษณะของมนสิการ
๙) สีลปติฎฐานลักษณะปัญหา	ปัญหาวาดด้วยลักษณะของศีล
๑๐) ลัทธาลักษณะปัญหา	ปัญหาวาดด้วยลักษณะของครัทธา (ความเชื่อ)
๑๑) วิริยลักษณะปัญหา	ปัญหาวาดด้วยลักษณะของวิริยะ (ความเพียร)

- ๑๒) สติลักษณะปัญหา
- ๑๓) สมาธิลักษณะปัญหา
- ๑๔) ปัญญาลักษณะปัญหา
- ๑๕) นานาเอภิกจกรณปัญหา

- ปัญหาว่าด้วยสติ (ความระลึกได้)
- ปัญหาว่าด้วยสมาธิ (ความตั้งใจมั่น)
- ปัญหาว่าด้วยปัญญา (ความรอบรู้)
- ปัญหาว่าด้วยหน้าที่แห่งธรรมต่างๆ กัน

วรรคที่ ๒ มี ๙ ปัญหา คือ

- ๑) อัมมสันตติปัญหา
- ๒) นัปปปฏิสนธิปัญหา
- ๓) ปัญญาบุรุษณปัญหา
- ๔) ปรินิพพานปัญหา
- ๕) สุขเวทนาปัญหา
- ๖) นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา
- ๗) ปุนปฏิสนธิคหณปัญหา
- ๘) นามรูปปัญหา
- ๙) ทิชมัทธานปัญหา

- ปัญหาว่าด้วยความสืบต่อแห่งธรรม
- ปัญหาว่าด้วยความรู้สึกของผู้ไม่ปฏิสนธิอีก
- ปัญหาว่าด้วยที่ดับปัญญา
- ปัญหาว่าด้วยเรื่องปรินิพพาน
- ปัญหาว่าด้วยสุขเวทนา
- ปัญหาว่าด้วยการถือปฏิสนธิแห่งนามรูป
- ปัญหาว่าด้วยพระนาคเสนจะปฏิสนธิอีกหรือไม่
- ปัญหาว่าด้วยเรื่องนามรูป
- ปัญหาว่าด้วยเรื่องกาลเวลาอันยาวไกล

วรรคที่ ๓ มี ๑๔ ปัญหา คือ

- ๑) อัทธานปัญหา
- ๒) ปุริมโกฏิปัญหา
- ๓) โกฏิปุริมปัญหา
- ๔) สังขารชายนปัญหา
- ๕) ภวันตสังขารชายนปัญหา
- ๖) เวทคูปัญหา
- ๗) จักขุวิญญาณ-
มโนวิญญาณปัญหา
- ๘) ผัสสลักษณะปัญหา
- ๙) เวทนาลักษณะปัญหา
- ๑๐) สัญญาลักษณะปัญหา
- ๑๑) เจตนาลักษณะปัญหา

- ปัญหาว่าด้วยเรื่องมูลเหตุแห่งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต
- ปัญหาว่าด้วยการถามถึงที่สุดและเบื้องต้นแห่งสังสาร
- ปัญหาว่าด้วยความปรากฏแห่งที่สุดและเบื้องต้น
- ปัญหาว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งสังขาร
- ปัญหาว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งสังขารที่ไม่เคยมี มีหรือไม่
- ปัญหาว่าด้วยเจตภูต (เวทคู=ผู้ถึงเวท)
- ปัญหาว่าด้วยความเกี่ยวข้องกันของวิญญาณ ๕ กับมโนวิญญาณ
- ปัญหาว่าด้วยเรื่องลักษณะของผัสสะ (การสัมผัส, การกระทบกัน)
- ปัญหาว่าด้วยลักษณะของเวทนา
- ปัญหาว่าด้วยลักษณะของสัญญา (ความจำได้หมายรู้)
- ปัญหาว่าด้วยลักษณะของเจตนา (การตั้งใจ, การจงใจ)

๑๒) ญาณลักษณะปัญหา	ปัญหาว่าด้วยลักษณะของญาณ (การรับรู้)
๑๓) วิตกลักษณะปัญหา	ปัญหาว่าด้วยลักษณะของวิตก (การตรึกนึกรู้)
๑๔) วิจารณ์ลักษณะปัญหา	ปัญหาว่าด้วยลักษณะของวิจารณ์ (การพิจารณาใคร่ครวญรู้)

วรรคที่ ๔ มี ๑๐ ปัญหา คือ

๑) มนสิการลักษณะปัญหา	ปัญหาว่าด้วยลักษณะของมนสิการ (การคิดใคร่ครวญรู้)
๒) เอกภาวคตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยลักษณะสิ่งที่มีภาวะอย่างเดียวกัน
๓) ปัญญาตนกัมมนิพัตตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการเกิดขึ้นแห่งอายตนะ ๕
๔) กัมมณานาครณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเหตุต่างๆ กันแห่งกรรม
๕) ปฏิกิจเจวรายามกรณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเหตุที่ควรรับทำเสียก่อน
๖) ปกคิอคตินิรยัคคฤณาการปัญหา	ปัญหาว่าด้วยไฟนรกร้อนกว่าไฟปกติ
๗) ปฐวีสันธารกปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเครื่องรองแผ่นดิน
๘) นิโรธนิพพานปัญหา	ปัญหาว่าด้วยนิโรธนิพพานหรือไม่
๙) นิพพานลกณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยคนจะได้นิพพานทุกคนหรือไม่
๑๐) นิพพานสุขภาวชานนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยคนที่ยังไม่ได้นิพพานรู้หรือไม่ว่านิพพานเป็นสุข

วรรคที่ ๕ มี ๑๐ ปัญหา คือ

๑) พุทธชัตถินัตติปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความมีและไม่มีแห่งพระพุทธเจ้า
๒) พุทธานุตตรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความยิ่งใหญ่แห่งพระพุทธเจ้า
๓) พุทธานุตตรภาวชานนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยการรู้ความยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า
๔) อัมมทิจฐปัญหา	ปัญหาว่าด้วยท่านพระนาคเสนเห็นธรรมหรือไม่
๕) นจสังกมติปฏิสันธิคถนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความไม่ก้าวออกไปแห่งสัตว์ผู้จะถือปฏิสันธิ
๖) เวทสุปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเจตมูล (เวทสุ) มีหรือไม่
๗) อิมิมหากายาอัญญกาย- สังกมณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยการมีสภาพอย่างใดอย่างหนึ่งก้าวจากกายนี้ไปสู่อีกกายหนึ่งหรือไม่ในการปฏิสันธิ
๘) กัมมผลชัตติภาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยที่อยู่แห่งผลกรรม
๙) อุปฺปชชชานนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความรู้สึกของผู้จะบังเกิดอีก
๑๐) พุทธนิทฺสสนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยที่อยู่ของพระพุทธเจ้าอยู่ที่ไหน ถ้าพระองค์มี

วรรคที่ ๖ มี ๑๑ ปัญหา คือ

๑) กายอัปเปยปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความรักร่างกายของบรรพชิต
๒) สัมปัตตกาลปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเหตุไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ล่วงหน้า
๓) ทวัตติงสมหาปริลักษ์ณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยพระพุทธรูปตา-มารดา มีมหาปริลักษ์ณะ ๓๒ ประการหรือไม่
๔) พรหมจารีปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความเป็นพรหมจารีของพระพุทธเจ้า
๕) อุปสัมบันปัญหา	ปัญหาว่าด้วยอุปสัมบัน
๖) อัตสุปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความต่างกันแห่งน้ำตา
๗) รสปฏิสังเวทปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความต่างกันแห่งผู้เสวยรส
๘) ปัญญาปติฏฐานปัญหา	ปัญหาว่าด้วยที่ตั้งแห่งปัญญา
๙) สังขารปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องสังขาร
๑๐) จิรกตสทรณปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเหตุให้ระลึกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วได้
๑๑) สติอภิขานนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยผู้มีสติ

วรรคที่ ๗ มี ๑๙ ปัญหา คือ

๑) สติอาการปัญหา	ปัญหาว่าด้วยอาการของสติ
๒) วัชสสตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยทำบุญทำบาป
๓) อนาคตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยการดับทุกข์ในอดีต ปัจจุบัน อนาคต
๔) พุรพฺพหฺมโลกปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความไกลมากของพรหมโลกจากโลกมนุษย์
๕) พฺรหฺมโลกํสฺสมีรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยความไปเกิดในพรหมโลกและประเทศกัสมิระ
๖) ปฺรโลกคตนิลปีตา-ทิวณคตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยผู้ไปเกิดในปรโลกไปด้วยสีโหน มี สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น
๗) มาตุจฉิปฏิสันธิปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องสัตว์ปฏิสนธิในครรภ์มารดา
๘) สัตตโกชณังคปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องโกชณังค ๘
๙) ปาปญฺญพฺหุตฺตรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความมากกว่ากันของบุญและบาป
๑๐) ขานอขานปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการทำบาปของผู้รู้และผู้ไม่รู้
๑๑) อุตฺตรกฺขปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการไปสู่สุตฺตรกฺขทวีปและอื่นๆ
๑๒) ทีฆอัฏฐิกปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องกระดูกยาว ๑๐๐ โยชน์

๑๓) อัสสาสบีตสาสปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับสมหายใจเข้าออก
๑๔) สมุททปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการเรียกน้ำว่า ทะเล
๑๕) สุขุมภททปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการตัดสิ่งที่สุขุม
๑๖) ปัญญาวิเสสปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความวิเศษของปัญญา
๑๗) ญาณานาทินานัตถภาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความต่างกันแห่งญาณ เป็นต้น
๑๘) อรูปาวตถภาวทุกกรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการกระทำที่ทำได้ยากของพระพุทธรเจ้า
๑๙) ทุกกรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องพระเจ้ามีลิตนททรงเลื่อมใสในคำตอบปัญหาของพระนาคเสนและได้ให้การปวารณาท่านด้วยอาหารบดินทบาตและสิ่งที่เป็นกับปียะ

๔) **เมณฑกปัญหา** (ปัญหา ๒ แห่งดูจเขาแกะ) ส่วนนี้เป็นปัญหาที่ว่าพระเจ้ามีลิตนทตามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหา ๒ แห่ง ซึ่งดูคล้ายจะขัดแย้งกันกับพระนาคเสน และพระนาคเสนก็ตอบปัญหาทุกข้อแบบวิภาษวาท คือ แยกแยะประเด็นปัญหาตอบ ใช้หลักวิภาษวิธี คือ ตามหรือตอบแบบย้อนถามไล่เรียงผู้ถามด้วยเหตุด้วยผลจนผู้ถามอับจนเหตุผลที่จะแย้งได้ ปัญหาส่วนนี้ถือว่าเป็นภาค ๒ ของเรื่อง และนับเป็นส่วนที่ยากและก็แก้ได้ยากมาก ที่พระเจ้ามีลิตนทผู้ทรงมีพระประสงค์จะสอบถามต่อพระนาคเสน นิมนต์ท่านมาถามและตอบปัญหากับพระองค์ในป่า

ในส่วนเมณฑกปัญหานี้มี ๘๖ ปัญหา แบ่งออกเป็น ๙ วรรค แต่ละวรรคส่วนใหญ่มีจำนวนปัญหา ๑๐ ปัญหา ซึ่งจะนำเฉพาะชื่อปัญหาเท่านั้นมาแสดง ดังนี้

วรรคที่ ๑ มี ๑๐ ปัญหา คือ

๑) วัชฌาวัชชปัญหา	ปัญหาว่าด้วยการบูชาพระพุทธรเจ้า
๒) สัพพัญญูภาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเป็นพระสัพพัญญูของพระพุทธรเจ้า
๓) เทวทัตตบัพพชิตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการโปรดให้พระเทวทัตบวช
๔) มหาภูมิจาลนปาตุภาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเหตุที่ทำให้แผ่นดินไหว
๕) สิวิราชจักขุทานปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการได้ตาทิพย์ (ทิพยจักขุ) ของพระเจ้าสีหิ
๖) คัมภาววิกกันติกปัญหา	ปัญหาว่าด้วยการตั้งครรรค์
๗) สัทธัมมอันตรธานปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องอายุพระพุทธรศาสนา ๕,๐๐๐ ปี
๘) สัพพัญญุตปัตตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องการบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู

- ๙) ตถาคตตฤตตริกกรณียาภาวปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องกิจที่จะต้องกระทำยิ่งขึ้นไป
ของพระพุทธเจ้า
- ๑๐) อธิธิปาทพลหัสสนปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องพลังอิทธิบาท

วรรคที่ ๒ มี ๑๐ ปัญหา คือ

- ๑) ขุททานุขุททกปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องสิกขาบทเล็กน้อย
- ๒) รูปนียาพยากรณปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องปัญหาที่แก้ด้วยการหักไว้
ไม่พยากรณ์
- ๓) มัจจุภายนปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องภัยคือความตาย (มัจจุภัย)
- ๔) มัจจุปราสามุตติกปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องการพ้นจากบ่วงของมัจจุคือ
ความตาย
- ๕) ภควโต ลากันตรายปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องอันตรรายแห่งลาภ
ของพระพุทธเจ้า
- ๖) สัพพสัตตहितกรณปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องการทำประโยชน์ให้แก่
สรรพสัตว์
- ๗) เสฏฐธัมมปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องธรรมอันประเสริฐ
- ๘) ตถาคตอนเภชขปริสปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องความไม่แตกต่างกันแห่ง
บริษัทของพระพุทธเจ้า
- ๙) อชานโตปาปีภกรณอปัญญปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องการทำบาปของผู้ไม่รู้
- ๑๐) ภิกขุคณอเปกขภาวปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องความไม่ทรงห้วงพระภิกษุสงฆ์

วรรคที่ ๓ มี ๑๐ ปัญหา คือ

- ๑) วัตตคฺยหัทสฺสนปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องการแสดงของลับ
(พระคฺยหะในมือ)
- ๒) ตถาคตตฺรสุวจาณัตถิตีปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องมรสุวจาของพระพุทธเจ้า
- ๓) รุกขเจตนาเจตนาปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องจิตวิญญูณของต้นไม้
- ๔) เทวปิณทปาตมหิปฺผลภาวปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องอานิสงส์ของปิณทปาต
ทั้ง ๒ คราว
- ๕) พุทธบุรุษานุญูญาตปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องทรงอนุญาตพุทธบุรุษ
- ๖) ภควโต ปาทปฺปฏิกปตฺตปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องสะเก็ดหินถูกพระบาท
ของพระพุทธเจ้า
- ๗) คาลาภิกิตฺตโกชนทานกถากถนปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องการถวายโภชนาหาร
- ๘) ภควโต ธัมมเทศนาย
อัปฺปิสฺสูกตภาวปัญหา ปัญหาว່ว่าด้วยเรื่องทรงชวนชวนน้อยในการทรง
แสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

- ๙) พุทธอาจริยานาจริยปัญหา
- ๑๐) อัคคานัคคสมณปัญหา

ปัญหาว่าด้วยเรื่องความมีอาจารย์และ
ไม่มีอาจารย์ของพระพุทธเจ้า
ปัญหาว่าด้วยเรื่องสมณที่เลิศและไม่เลิศ

วรรคที่ ๔ มี ๙ ปัญหา คือ

- ๑) วัณณภณนปัญหา
- ๒) ขนิงสานิคคหปัญหา
- ๓) ภิกขุปรณามปัญหา
- ๔) สัพพัญญูปณามปัญหา
- ๕) อนิเกตานาลยกรณปัญหา
- ๖) อุทรังงรปัญหา
- ๗) อัมมวินยปฏิจฉันนปัญหา
- ๘) มุสาวาทครุลหุภาวปัญหา
- ๙) ยาจโยคปัญหา

ปัญหาว่าด้วยเรื่องการกล่าวสรรเสริญคุณ
ปัญหาว่าด้วยเรื่องการไม่เบียดเบียนข่มเหงสัตว์
ปัญหาว่าด้วยเรื่องทรงขับไล่ภิกษุ
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเป็นพระสัพพัญญู
ของพระพุทธเจ้า
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความไม่ติดที่อยู่และไม่มีอาลัย
ปัญหาว่าด้วยเรื่องการทำรวมห้อง
ปัญหาว่าด้วยเรื่องปกปิดพระธรรมวินัย
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความหนักเบาของมุสาวาท
ปัญหาว่าด้วยเรื่องผู้ควรแก่การขอ

วรรคที่ ๕ มี ๑๐ ปัญหา คือ

- ๑) อิททิกัมมวิปากปัญหา
- ๒) โพธิสัตตธัมมตาปัญหา
- ๓) อัคคตนิปาตนปัญหา
- ๔) เมตตานิสังสปัญหา
- ๕) กุสลากุสลสมาสมปัญหา
- ๖) อมราเทวีปัญหา
- ๗) ชีณาลวอภยนปัญหา
- ๘) สันถรปัญหา
- ๙) ภควโต อัปปาพารปัญหา
- ๑๐) อนุปปันนัคคอุปปาทปัญหา

ปัญหาว่าด้วยเรื่องอำนาจฤทธิ์และผลกรรม
ปัญหาว่าด้วยเรื่องธรรมตาของพระโพธิสัตว์
ปัญหาว่าด้วยเรื่องการทำอัคคินาตกรรม
(การฆ่าตัวตาย)
ปัญหาว่าด้วยเรื่องอานิสงส์ของเมตตา
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเสมอกันและ
ความไม่เสมอกันของกุศลและอกุศล
ปัญหาว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับนางอมราเทวี
ของพระมโหสถ
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความไม่กลัวของพระชีณาสท
ปัญหาว่าด้วยเรื่องคุณและโทษของสันถวไมตรี
ปัญหาว่าด้วยเรื่องความมีอาหารน้อย
ของพระพุทธเจ้า
ปัญหาว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงกระทำมรรค
ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

วรรคที่ ๖ มี ๙ ปัญหา คือ

๑) ปฏิปทาโทษปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องโทษของปฏิปทา
๒) นิปปปัญจปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องธรรมที่ไม่เน้นซ้ำ
๓) คิหิอรหัตตปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเป็นพระอรหันต์ของคฤหัสถ์
๔) โลมกัสสปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องโลมกัสสปฤชา
๕) ฉัททันตโชติपालอารัพภปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องพญาช้างฉัททันต์และโชติपालมาณพ
๖) ฆฎิการปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องฆฎิการอุบาสก
๗) ภควโต ราชปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเป็นพระราชของพระพุทธเจ้า
๘) ทวีพุทธานุปาทปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเหตุที่ไม่มีพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นพร้อมกันในโลก ๒ พระองค์
๙) คิหิปปพชิตสัมมาปฏิบัติปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องสัมมาปฏิบัติของคฤหัสถ์และบรรพชิต

วรรคที่ ๗ มี ๙ ปัญหา คือ

๑) ทัฬหายุคปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องพระภิกษุลาสิกขา (สึก)
๒) อรหโต กายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องเวทนาทางกายและใจของพระอรหันต์
๓) ขกสมยันตรายกรปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องอันตรายแห่งการบรรลุลหณะของคฤหัสถ์
๔) สมณทุสสีลคิหิทุสสีลปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความวิเศษกว่ากันของสมณะทุศีลและคฤหัสถ์ทุศีล
๕) อุกกฉัตตชีวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความมีชีวิตแห่งน้ำ
๖) โลกนัตถิกาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องสิ่งที่ไม่มีในโลก
๗) สติสัมโมหปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความเผลอสติของพระอรหันต์
๘) นิพพานอัตถิกาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความมียู่ของพระนิพพาน
๙) กัมมชากัมมชปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องสิ่งที่เกิดจากกรรมและไม่เกิดจากกรรม

วรรคที่ ๘ มี ๑๐ ปัญหา คือ

๑) ยักขมรณภาวปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องความตายของยักษ์
๒) ลิกขาปทอปัญญาปนปัญหา	ปัญหาว่าด้วยเรื่องไม่ทรงบัญญัติสิกขาบท

๖) **อปรภาคกถา** ส่วนนี้เป็นส่วนที่บรรยายสรุปจบการสนทนากันว่า เมื่อจบการสนทนาถามตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินทะและพระนาคเสน ก็เกิดแผ่นดินไหว พายุร้อง พายุแลบ และฝนตก พระเจ้ามิลินทะเกิดความเลื่อมใสอย่างแรงกล้าได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา และต่อมาพระองค์ได้สละราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสแล้วเสด็จออกผนวช จนในที่สุดได้บรรลุเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในพระพุทธศาสนา

ข้อสรุปและข้อสังเกต

ก่อนจะจบในส่วนของชีวประวัติและผลงานของพระนาคเสนนี้ ผู้เขียนใคร่ให้ข้อสรุปและข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพระนาคเสนและคัมภีร์มิลินทปัญหาไว้ดังนี้

๑. พระนาคเสนมิประวัติความเป็นมาสัมพันธ์กับพระเจ้ามิลินทะมาตั้งแต่อดีตกาล ซึ่งเล่าไว้ในส่วนบุพพโยคของคัมภีร์มิลินทปัญหา แต่ด้วยพิจารณาเห็นว่าเป็นเรื่องไกลเกินไป ผู้เขียนจึงมิได้นำมากล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยชีวประวัติของพระนาคเสนด้วย ผู้สนใจสามารถหาอ่านได้จากส่วนของคัมภีร์ที่กล่าวแล้วเกิด

๒. พระนาคเสนเกิดในตระกูลพราหมณ์ และได้รับการศึกษาดีทั้งพราหมณวิทยาและศาสตร์สาขาอื่นๆ ก่อนบวช และเมื่อบวชเข้ามาในพระพุทธศาสนาแล้วก็ได้ศึกษาพุทธศาสตร์จนชำนาญ ตลอดจนเก่งในศิลปะการใช้วิภาษวิธีในการถาม-ตอบปัญหา ท่านจึงสามารถเอาชนะพระเจ้ามิลินทะได้ ทำให้พระองค์ทรงเลื่อมใสและให้การสนับสนุนอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาต่อมาตลอดจนยังทำให้เมืองสาครกลับมามีพระภิกษุอีกครั้ง หลังจากว่างเว้นจากพระภิกษุอยู่นานถึง ๑๒ ปี เนื่องจากกลัวพระเจ้ามิลินทะจะสอบถามปัญหา ความสามารถต่างๆ ที่กล่าวแล้วนับเป็นเกียรติประวัติที่น่าชมเชยของพระนาคเสน และอาจจัดได้ว่าท่านเป็นนักวิภาษวิธีที่เก่งกาจสามารถมากท่านหนึ่งในสมัยนั้น

๓. คัมภีร์มิลินทปัญหา แม้จะเชื่อกันว่าเป็นผลงานการสนทนาถาม-ตอบปัญหากันระหว่างพระเจ้ามิลินทะและพระนาคเสนที่พระนาคเสนเองได้จัดบันทึกเอาไว้ ซึ่งต่อมามีผู้นำมารวบรวมและแต่งเสริมบางส่วนเข้าไปอีกเป็นคัมภีร์ให้ชื่อว่า "มิลินทปัญหา" แต่กระนั้นก็ยังเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันในหมู่นักปราชญ์ว่า ผู้นำบทสนทนาถาม-ตอบปัญหาที่พระนาคเสนจัดบันทึกเอาไว้ นั้นมารวบรวมและแต่งเติมบางส่วนเสริมเข้าไปคือใครกันแน่ ระหว่างพระติปิฎกจูฬายเถระกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่ในทัศนะของผู้เขียนให้น้ำหนักพระติปิฎกจูฬายเถระมากกว่าพระพุทธโฆสาจารย์